

A 5339

Betydelsen av krigen under 1500-talets senare del för det estniska folkets bevarande

av

H e n d r i k S e p p .

Med tanke på att föreliggande uppsats vill överblicka det militärpolitiska händelseförloppet inverkan på Estlands historia under 1500-talets senare del, må här anmärkas, att den som skriver dessa rader redan tidigare ¹⁾ fäst uppmärksamheten på hur ryssarnas krigsoperationer mot Estland under 1570-talet icke tillkommit på en slump utan utgöra en bestämd helhet, så att exempelvis tsaren efter den misslyckade belägringen av Tallinn 1570—1571 ett par år senare igångsatte ett regelrätt bombardement av staden från en längre bort belägen linje. Till uppkarande av det inre läget under polska och svenska tiden finna vi nya och värdefulla synpunkter hos J. V a s a r ²⁾. Vörd beaktande är även N. T r e u m u t h - L o o n e s uppsats om koloniseringsförsöken i Livland under den polska tiden under senare delen av 1500-talet ³⁾.

I vart fall måste den, som följer krigshändelserna här under 1500-talets senare skede, märka, hur tsar Ivan med betydande planmässighet och målmedvetenhet strävade att på en bred front genom Nordestlands domäner, men även längs Dünalinjen, framrycka mot Östersjökusten. Detta skulle till slut ha medfört erövringen av denna kust söder om Finska viken.

I slutet av 1400-talet inträffade ibland Öst- och Nordeuropas stater vissa förändringar, som huvudsakligen voro helt beroende

¹⁾ H. Sepp, Märkmeid sõjalaevastiku osast Eesti ala kaitsmisel 16. sajandi teisel poolel, *Merendus* 1934, nr. 1.

²⁾ J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Eesti rahva ajalugu, II.

³⁾ Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1572—1584). I samlingsverket *Kultuuri ja teaduse teilt* 1932.

av dessa rikens inbördes relationer, de inre förhållandenas konsolidering, den territoriella och nationella enhetligheten samt kraftkoncentrationsprincipen.

Av de skandinaviska länderna krävde unionspolitiken stora ansträngningar och ömsesidig kraftförbrukning. Då Danmark tvingade på Sverige unionen, var det svenska nationella elementet, som ej ville kvävas i den danska unionspolitikens bojar, emot denna. Sturarnas folkligt-nationella utrikespolitik i Sverige blev den svenska nationalstatens och demokratiska konungamakts framtida grundval.

Som en följd av unionens kraftpolitik förband Danmark för första gången Moskva med Nordeuropas affärer. Där hade tsarerna så småningan samlat under sin spira de ryska länderna och delvis även områden bebodda av andra folkslag. Ryssland attackerade kraftigt de ryska områdena i nordvästra Polen-Litauen och förminskade därigenom dettas slagkraft i nordväst mot den preussiska ordensstaten, i det Polen-Litauens krigsmakt drogs från nordväst mot öster. Förbundet mellan Danmarks konung Hans och Ivan III 1493 satte ryssarna i stånd att nära hoppet om tillträde över Karelen till Viborg och det öppna Finland, vilket från Sverige-Finlands och naturligtvis också i viss mening från Gamla Livlands⁴⁾ ståndpunkt var ett förrädiskt steg och för framtidens vidkommande ett ödesdigert tecken. Ett sådant fördrag betecknade ju för det aggressiva Ryssland ett språngbräde, som huvudsakligen hjälpt till att åt det följande seklets Östersjöpolitik förläna världspolitisk prägel. Det drog Balticums östra sida, östra Finland, Estland och Lettland in i virvlarna av svåra vindstötar.

Moskvas aggressiva västpolitik, som i början stödde sig på det rysk-danska fördraget, medförde emellertid inga resultat. I Finland slogos ryssarna tillbaka, och likaledes lyckades det ordensstaten med Wolter von Plettenberg som skicklig fältherre att för årtionden likvidera den ryska faran. Men ett mycket smärtsamt drag kvarstod ändå från denna tid, nämligen detta, att tsarerna genom avtalet separerade Rysslands grannar i väster och nordväst, hindrade dem från samfällid antiryck kamp och förmådde dem att i fall av krig med Ryssland avstå från att bistå varandra.

⁴⁾ Benämning på ordensstaten.

Andra uppgifter i förening med det ryska folkets svagt utvecklade civilisation och föga framskridna krigskonst tillförsäkrade dock Livland och Finland årtiondens lugn, däremot icke Polen-Litauen. Men i början av 1500-talets senare del utsträckte Ryssland på nytt sina trevare i nordväst och angrep Finland och Livland. Det är visserligen sant, att anfallet mot Finland i slutet av 1400-talet hade visat, att den ryska armén inte besatt erforderlig slagkraft för att övervinna Västerlandets traditionsenligt organiserade trupper. Till att börja med visade man sig försiktig även beträffande ett angrepp på det i inre upplösning stadda Livland.

Då kriget mellan Ryssland och Livland började 1558, så var Ryssland självfallet angriparen. Den rätt ålderstigne svenske kungen Gustav Vasa, som avslutat kriget med Ryssland 1557, önskade, att Livland skulle förbli i sin gamla ställning.

Han befarade i motsatt fall, att Danmark och Ryssland skulle sätta sig fast på sydsidan av Finska Viken, vilket naturligtvis kraftigt skulle minskat Finlands försvarskraft och öppnat Finlands bebyggda område för ett ryskt angrepp liksom också Danmarks korsande av de svenska intressena genom utsträckande av sitt välde till Saaremaa (Ösel) och Nordestland, då ju Danmark därigenom kom i direkt grannskap till Ryssland. Ett hinder utgjorde naturligtvis till att börja med för Ryssland avsaknaden av en krigsflotta, men det kunde med tider övervinnas. Även Polen intresserade sig redan livligt för Livland på grund av sitt militära läge; Livlands intagande av ryssarna skulle framför allt ha försvårat försvaret av Polens östra del, Litauen.

Till olycka för Sverige och Polen uppstod i Öst-Balticum ett svalg mellan dem, och Erik XIV närmade sig Ryssland men vid det tillfället varken till sin egen eller den baltiska frågans fördel. Huvudorsaken härtill var det fientliga mellanhavandet Sverige-Danmark, varest båda de kämpande parterna sökte förbindelse med Ryssland. Polen stod på krigsfot med Ryssland.

Det svenska angreppet mot hertig Magnus och de polska domänerna förstärkte näppeligen kännbart Sveriges ställning i Baltikum söder om Finska viken, så länge Saaremaa förblev i Magnus händer. Med Pärnus erövring stängdes väl i bestämd utsträckning den till Sverige hörande landsdelen mot Polens anfall, i synnerhet söderifrån, så att den ryska ockupationen, innefattande Viljandis (Fellins), Tartus och Pöltsamaas (Oberpfahls)

distrikt, befann sig såsom en barriär mellan Sveriges och Polens områden och hindrade polackerna att över Viljandi och Tartu anfalla det svenska gebietet. Men åt det ryska hållet hade Sverige ingen naturlig gräns, eftersom Viljandi, Tartu, Narva, Rakvere (Wesenberg) m. m. befunno sig i ryssarnas händer. Detta var farligare. Ty senare (1570) vidtog tsaren mått och steg för närmare förbindelse med hertig Magnus och Danmark. I själva verket var läget redan 1564 vanskligt för Sverige och förblev svårt även 1567, då tsaren som motkompensation för Erik, i fall att denne till tsaren bortgäve sin svägerska, gick med på att till Sverige överlämna Tallinn, Haapsalu, Koluvere (Kolofer), Pärnu (realiter var sistnämnda stad i polsk besittning), Paide (Weissenstein), Karksi och som tillägg ytterligare utlovade Helme, Ruhja, Härgmäe, Burtnieki, Salatsi, Pürkelni samt att av koadjutorn Kristoffers länder erövra områdena i Kurland, varvid Ryssland här hotade Sverige med press mot havet, så mycket mer som det ansåg erövrandet av Riga och Sydlivland såsom sitt privilegium. Ryssland befann sig under dessa år i framryckning vid Dünafronten, erövrade där 1562 fästningen Polotsk och planerade att därifrån över Riga framrycka mot havet, men nederlaget vid Orsja och Ula 1564 tvingade här Ivan till större försiktighet, åtminstone till en början.

Men senare inträdde nya politiska constellationer. Störtande Erik XIV från Sveriges tron uppsatte sig på denna Johan III, den polske kungens sväger. Detta betydde Sveriges närmande till Polen och som följd därav ett dåligt förhållande till Ryssland. Av Saaremaas hertig Magnus blir tsarens vasall under namn av Livlands konung och i tsarens krigsplan inträder i Rigas ställe Nordestlands, framför allt Tallinns, erövring. Tsarens och Magnus styrkor belägrade från hösten 1570 till våren 1571 Tallinn men utan resultat. Tallinn skyddade dess murar, dess välorganiserade försvarsledning och den finsk-svenska flottan, som möjliggjorde stadens proviantering. Tallinns sega motstånd 1570—1571 kom tsar Ivan att nyktra till. I stället för att direkt söka erövra Tallinn, inriktade sig tsaren på att omsluta staden från en fjärrare linje och sökte redan inemot 1570-talet dra sig undan mot Östersjökusten över Korbe (Jaagupi), Audru och Tõstamaa för att knyta direkt förbindelse med Saaremaa. På allvar satte han i gång med fullföljandet av uppgiften att blockera Tallinn 1573, då Paide och Karksi

erövrades. 1575 intogs det polska Pärnu, 1576 det danska Lääne-maa (Wik). 1575 och 1576 förhärjades Tallinns närmare omgivning. I början av 1577 påbörjade tsaren ånyo Tallinns belägring men blev åter tillbakaslagen.

Bakslaget på nordfronten tvingade tsaren att tills vidare ändra sin erövringsplan och han framryckte sommaren 1577 i riktning Riga, under det Polens konung Stephan Bathory med en större här belägrade Danzig. Moskvas trupper kunde därför angripa Sydlivland och besätta detsamma, undantagandes Riga. Ett sådant tillstånd kunde just icke lämpa sig för Polen-Litauen. Det innebar tvärtom ett direkt hot mot Polens oberoende. Om man beaktar Moskvas ihärdiga anfall mot Litauen, som började under 1400-talets sista årtionden, visar granskningen av en vanlig karta, att Livlands övergång i ryska händer i första rummet betydde Kurlands och Litauens inneslutning från nordsidan. Detta begrep också Sigismund II August men isynnerhet Stephan Bathory och hans begåvade medarbetare kanslern Jan Zamoiski.

Kriget i nordost krävde av Bathory framför allt stora ekonomiska resurser, som i första rummet skulle användas till sold åt legosoldater, ungrare, tyskar och polacker. För att i sejmen skapa en gynnsam stämning gentemot kriget, skildrade Bathory i livliga färger den Polen-Litauen hotande faran. I det han erövrade Livland och satte sig fast där, kunde tsaren bli till ett hot för Kurland och Litauen eller rent av efter att ha intagit Kurland och Preussen avskära Polen-Litauen från havet och till sist göra slut på Polen-Litauens självständighet. Bathorys och Zamoiskis tankegång visar, att de otvivelaktigt förstått tidens stora frågor, Livlands stora världshistoriska betydelse och detta, att rikens öde här lades i vågskålen. Senare århundraden visade, att i Bathorys och Zamoiskis ord låg en djup innebörd.

Över Litauen, Kurland och Livland sökte vid mitten av 1600-talet Aleksei Michailovitsj tillträde till havet. Men han blev tillbakaslagen. Då polske kungen August II förbundit sig med tsaren och danske konungen till det nordiska kriget, trodde han sig som segervinst från Sverige kunna hemföra Livland, Estland och Saaremaa. I stället blev krigets resultat, att Ryssland tog dessa länder, att senare Kurland föll under ryskt inflytande och att här och längre fram även i Polen höllos ryska trupper, vilket väsentligen bidrog till Polen-Litauens styckning i slutet av 1700-talet.

Bathory hade sålunda stora och viktiga uppgifter. Till att

börja med måste han vinna tid att samla materiella tillgångar i och för fotfolkets avlöning. Utan dylika legotrupper kunde man i regel ej tänka på anfallskrig. Ty det gällde ju i första hand att intaga fästningar och därtill behövdes utbildat och övat fotfolk samt kanoner. Även vid utkämpandet av fältslag var utom kavalleri fotfolk och även artilleri av nöden. Bathorys geni visade sig även däri, att han ej gav vika för polackernas krav, att polacker skulle utses till anförare för de utländska legotrupporna. Han föredrog såsom dessas ledare i krig prövade män från samma land och med samma psyke. Sålunda blev ledningen organisk och ändamålsenlig. Det var en styrka i Bathorys här, att de däri ingående truppförbanden av skilda nationer tävlade med varandra i tapperhet vid fullgörandet av olika militära uppgifter.

Problemet låg också däri, v a r Ryssland borde angripas, om direkt i det skövlade Livland eller med kringgående av Livland i riktning Polotsk mot Pskov eller mot Smolensk. För Zamoiski och Bathory föreföll det mest önskligt att rikta första stöten mot Polotsk. Det var verkligen det ändamålsenligaste, man kunde göra, framför allt, när det gällde att frånrycka Ryssland Dünelinjen och därifrån vidare fullfölja den kringgående rörelsen via de ryska provinserna under Pskov. Detta skulle ha befriat Livland från ryssarna. Även vid intagandet av Smolensk skulle ju erövringen av området kring Dnjepr i dess övre lopp ha varit en viktig uppgift att lösa. Det skulle ha understött Litauen, som emellertid också då blivit en särdeles lämplig bas för en marsch direkt mot själva Moskva. Bathory fattade i sistnämnda mening Polotsks och Smolensks värde. Hans klara förutseende härvidlag visas av polackernas krigföring mot Ryssland under villervalans ⁵⁾ tid. Även Karl XII sökte gå mot Moskva över Smolensk 1708, fast han av brist på proviant tvangs att vända sig mot Ukraina. Över Smolensk gick även Napoleons väg mot Rysslands hjärta.

Kriget mot Ryssland ledde till resultat för Bathory. Den starka fästningen Polotsk lade dock en tygel på honom. Bathorys krigskonst visade sig i regel vara mycket väl komponerad. Särskilt skickligt hade han åstadkommit ett harmoniskt samarbete mellan härens olika förband. Likaledes förstodo Bathory och

⁵⁾ De falska Dmitriernas skede i början av 1600-talet.

Zamoiski att hos de till armén hörande folkslagen ingjuta stridslust och entusiasm.

Så misslyckades fullständigt tsar Ivans försök att framtränga till Finska vikens kust i Nordestland liksom också att slå sig fram genom Livland och Kurland till havet. Hade tsaren lyckats att bana sig väg i ena eller andra riktningen, så hade han stått som segrare på en bredare front och tagit både esternas och letternas land i besittning. Därmed skulle han ha gett Öst-europas historia en annan vändning.

På grund av Sveriges och Polens strategi pressades Ryssland ut ur Estland och Livland. Detta var en händelse av avgörande vikt för Estlands och Lettlands historia. Av det lettiska området kom Nordlettland direkt under Polen, under det Sydlettland och Kurland, vilket såsom vasallstat tillhörde huset Kettler, redan tidigare underställt Polens överstyrelse. Ur kulturell synpunkt betydde detta, att Kurland behöll luthersk tro; de västliga förbindelserna blevo de avgörande. Detta var för båda folken, ester och letter, ett medel till stor kulturell och i samband därmed även nationell samhörighet. De estniska och lettiska folken förmådde efter forna dagars frihetskamp ännu icke att organisera sig i helt nationellt självmedveten riktning. Främlingsinvasion var att befara. Polska och svenska tiden åstadkom emellertid ej någon stark tillströmning av främmande element. Från det glest bebyggda Sverige med dess ringa befolkningssiffra kunde någon sådan ej äga rum, ej heller från Polen-Litauen; hit kunde man blott ge administrationen. Svensktiden och polsktiden ha hjälpt att bevara Balticums nationaliteter, ester och letter. Låt vara, att de samhällliga förhållandena förblevo svåra — den svenska och den polska eran betydde för de baltiska provinserna i första rummet bevarandet av den nationella och kulturella särprägel. Denna status behöllo Estland och Nordlettland även genom freden i Nystad och även Kurland, som senare kom under Ryssland. Denna egenart medförde stora fördelar för båda folken under 1800-talet, då vid det nationella uppvaknandet folkfrändskapen såväl som släktskapen i kultur och bildningsväsen åt båda folken förlänade en fast grundval.

Historiskt har således Sveriges och Polens krigföring på 1500-talet, framför allt under 1570- och 1580-talen varit av särdeles stor vikt för Estlands och Lettlands tillvaro. En central betydelse tillkom just Stephan Bathorys strategi, men i huvudsak

lika viktigt var det, att kung Johan i Sverige segt fasthöll vid sina planer i Östersjöprovinserna och att hans mycket begåvade härförare Pontus de la Gardie utförde dem på ett för Sverige lyckosamt sätt.

Genom krigen uppstod en stor immigrationsfara, som hotade de estniska och lettiska rasernas bestånd. Under de stora krigens skeden, såsom från mitten av 1500-talet till de första årtiondena av 1600-talet och som följd av det nordiska kriget, minskades genom krigets härjningar, hunger och pest lantbefolkningen på ett skrämmande sätt. Ser man saken från nationell synpunkt, så var det en direkt livsfråga för nationen och rasen, om landets fyllande med ny befolkning skulle ske med hjälp av invandring eller genom inre kolonisation på den naturliga återhämtningens och egna befolkningstillväxtens väg, varvid folket skulle få tid och kraft att skjuta nya skott med förhållandevis ringa immigration utifrån. Polens liksom även Sveriges regering åsyftade självfallet en kolonisering av Estlands och Nordlettlands områden för att med invandrare sätta liv i ett övergivet land och med kolonisternas hjälp organisera lantförsvaret. Stephan Bathory ville hitsända kolonister huvudsakligen till åkerbrukets, handelns och hantverkets främjande, i första hand från Västeuropas katolska länder. Gustav Adolf åter ville utplantera soldater från Finland som kolonister i Pöltsamaa, i Tartus närmare omgivning och anorstädes. Men intetdera gav resultat. Och att finska bönder emigrerade till kusten av Virumaa (Wierland), kunde ju icke betyda någon fara för den estniska stammen, så mycket mindre som de hit inflyttade medlemmarna av brödrafolket estniserades, liksom å andra sidan de till Finland invandrade esterna blevo finnar.

Den svenska epokens stora historiska mission bestod, i synnerhet under 1600-talet, i det estniska områdets konsolidering och i danandet av en med de nordiska länderna likformad kultur.

R E F E R A A T.

16. sajandi teise poole sõdade mõju Eesti rahva säilistamisele.

Eesti keeles on suurem osa sellest kirjutisest ilmunud ajakirjas Erk nr. 1, 1935.

Äratrükk „Akad. Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatust 1935.“
Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaanne.